

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

АТАНАС ЛЕОНИДОВ (главен редактор), ГАРАБЕД МИНАСЯН (зам.-главен редактор), АСЕН КОВАЧЕВ, ГАНЧО ГАНЧЕВ, ИЛИЯ БАЛАБАНОВ, ЙОРДАН ХРИСТОСКОВ, КАМЕН МИРКОВИЧ, КРАСИМИР ЛАКОВ, ЛЮДМИЛ ПЕТКОВ, НИКОЛАЙ ГЪЛЪБОВ, СТОЯДИН САВОВ

Зам.-главен редактор ХРИСТО АНГЕЛОВ

Редактори: ВЕНЕТА АЛИЧКОВА, СТЕФАН АБАДЖИЕВ

Стилов редактор: НОЕМЗАР МАРИНОВА

Адрес на редакцията: София, ул. „Аксаков“ № 3, тел. 87-54-07, 84-121/844

© Икономически институт на БАН
1993
с/о Jusautor, Sofia

Технически редактор: ГРОЗДАН САРЪИВАНОВ

Дадена за набор на 14. VII. 1993 г. Подписана за печат на 23. VIII. 1993 г.
Формат 70 × 100/16 Издателски индекс 13593 Печ. коли 8,25 Изд. коли 10,69

Печатница на Издателството на БАН — 1113 София,
ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Поръчка 251

ISSN 0013—2993

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

ГОДИНА
XXXVIII
КНИЖКА
7—8 ● 1993

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

СЪДЪРЖАНИЕ

	ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1992—1993 г.	3
<i>К. Кирова</i>	БЕЗРАБОТИЦАТА И РАЗКРИВАНЕ НА НОВИ РАБОТНИ МЕСТА	40
<i>Р. Илева, С. Узунов</i>	МОДЕЛИРАНЕ СТРУКТУРАТА НА СОБСТВЕНОСТТА И ПРОГНОЗА ЗА РАЗВИТИЕТО ѝ В БЪЛГАРИЯ	52
<i>М. Михайлов</i>	ПРОБЛЕМИ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА РЕФОРМА В БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ	62
<i>Г. Сматракалев</i>	ДАНЪЧНО СТИМУЛИРАНЕ НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ	71
<i>И. Кръстев, Л. Кръстев</i>	ГЕНЕЗИС НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МОТИВАЦИЯ	79
	ИЗ БЪЛГАРСКОТО ИКОНОМИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО	
<i>Г. Т. Данаилов</i>	ОСНОВНИ НАЧАЛА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ (ПРОДЪЛЖЕНИЕ)	87
	СВЕТОВНА ИКОНОМИЧЕСКА КЛАСИКА	
<i>А. Маршал</i>	ПРИНЦИПИ НА ИКОНОМИКАТА	102
	ПРЕГЛЕДИ	
<i>В. Мутафчиева</i>	НЯКОИ НАСОКИ ЗА ПОВИШАВАНЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА ТРАНСПОРТНИТЕ ФИРМИ	116
	ИНФОРМАЦИИ И СЪОБЩЕНИЯ	
<i>Р. Рангелова</i>	ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА ОБЕДИНЯВАЩА СЕ ЕВРОПА	126
	КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ НА СТАТИИТЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК	130

Алфред Маршал (1842—1924)

ПРИНЦИПИ НА ИКОНОМИКСА

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

Икономическите условия постоянно се изменят и всяко поколение гледа на собствените си проблеми по свой начин. В Англия, както на Континента и в Америка, икономическите изследвания сега се провеждат много по-активно, отколкото когато и да било преди, но това само ясно показва, че икономическата наука е и трябва да бъде развивана бавно и продължително. Някои от най-добрите произведения на сегашното поколение на пръв поглед изглеждат антагонистични на предишните автори. С течение на времето обаче тези нови изследвания улягат на своите места, техните остри ръбове се оглаждат и се установява, че няма реално прекъсване на приемствеността в развитието на науката. Новите доктрини допълват, разширяват, развиват и понякога дори коригират старите, като често им придават различен тон с новото поставяне на акцента, но твърде рядко ги отхвърлят.

Този труд е опит да се представи съвременна версия на стари доктрини с помощта на ново изследване и с оглед проблемите на нашата собствена епоха. Общият му замисъл и задачи са посочени в книга I, като в края ѝ е даден кратък преглед на това, което се смята за основен предмет на икономическото изследване и на свързаните с него практически проблеми. В съответствие с английските традиции се приема, че задачата на науката е да събира, подрежда и анализира икономическите факти, да прилага знанието, придобито от наблюдения и опит, за да установи кои са вероятните непосредствени и крайни последици, породени от различните групи причини; че законите на икономикса са изречения в изявтелно наклонение, които посочват тенденциите на развитието, а не етични предписания в заповедна форма. Икономическите закони и разсъждения фактически са част от материала, който съзнанието и здравият разум трябва да имат предвид при решаването на практическите проблеми и формирането на правила, които да бъдат ръководство в живота.

Етичните сили обаче са тези, за които икономистът трябва да държи сметка. Направени бяха опити да се конструира абстрактна наука с оглед действията на „икономическия човек“, който не е под никакви нравствени влияния и преследва паричната печалба предпазливо и енергично, но бездушно и егоистично. Тези теории нямаха успех и не бяха осъществени напълно на практика. Защото в действителност те никога не са разглеждали „икономическия човек“ като абсолютно егоистичен: никой друг не би изтърпял този тежък труд и жертви с нееготичното желание да издържа своето семейство и неговите нормални мотиви винаги мълчаливо са включвали обичта към семейството. Но ако те обхващат тези, защо да не включат и всички други алтруистични мотиви, действието на които досега е еднакво във всяка класа, по всяко време и място, което трябва да бъде прието за общо правило? Изглежда

* Marshall, A. Principles of Economics. An introductory volume. Eight Edition. Natura non facit saltum. London, 1920.

няма причина за това и в книгата нормално се смята това действие, което при известни условия може да бъде очаквано от членовете на индустриалната група, и въобще не е правен опит да се изключи влиянието на които и да са мотиви, имащи постоянно действие, просто защото са алтруистични. Ако книгата има някаква собствена характерна черта, тя се състои от това, което е изтъкването на това и други приложения на принципа на приемствеността.

Този принцип е приложен не само към етичното качество на мотивите, от които човек може да бъде повлиян при избора на своите цели, но също и към прозорливостта, енергията и предприемчивостта при преследването на тези цели. Така ударението се поставя върху факта, че съществува постепенен преход от действията на „деловия човек“, основани на обмислени и дългосрочни пресмятания и осъществени с неговата енергия и способност, към тези на обикновените хора, непритежаващи нито силата, нито волята да водят своите работи делово. Нормалното желание да спестява, нормалната готовност да направи известни усилия за парично възнаграждение или нормалният стремеж да намери най-добрите пазари, на които да купи и продаде, или да търси най-изгодната професия за себе си или за своите деца — всичко това би могло да се отнесе за членовете на дадена класа, на дадено място и време. По същия начин теорията за нормалната стойност е приложима към действията на неделовите класи, макар и не с такава прецизност в подробностите, както към действията на търговците и банкерите.

Както няма рязка линия на разграничение между нормално поведение и това, което в случая може да бъде разглеждано като ненормално, така няма установена граница между нормални стойности и „текущи“, или „пазарни“, или „случайни“ стойности. При последните случайностите на момента упражняват преобладаващо влияние, докато нормалните стойности са тези, които ще бъдат постигнати, ако икономическите условия имат достатъчно време да осъществят своето пълно въздействие. Но няма непроходима пропаст между тези два вида стойности; те се преливат едни в други чрез постепенни преходи. Стойностите, които можем да разглеждаме като нормални, ако отчитаме промените, извършващи се всеки час на стоковата борса, посочват само текущите колебания от гледна точка на дадената година, а от позициите на последната те са само текущи стойности по отношение историята на столетието. Защото елементът време, който е в центъра на главното затруднение на почти всеки икономически проблем, е сам по себе си постепенен. Природата не познава абсолютно деление на времето на дълги и къси периоди, двата се преливат един в друг незабележим и период, който е къс за един проблем, е дълъг за друг.

Например по-голямата част, макар и не цялата, от различието между рента и лихва от капитал зависи от продължителността на периода, който имаме предвид. Това, което справедливо се смята за лихва на „свободен“ или „оборотен“ капитал, или на нови инвестиции на капитал, по-точно се разглежда като вид рента — квази-рента, както се нарича по-долу, от стари инвестиции на капитал. Няма рязка линия на разграничение между оборотен капитал и този, който е бил „вложен“ в специален клон на производството, нито между стари и нови инвестиции на капитал — всяка група постепенно се прелива в другата. И дори рентата от земята се разглежда не като нещо изолирано, а като основна разновидност на редица явления, макар от гледна точка на теорията и практиката да има особености от жизнено значение.

По-нататък, въпреки че съществува рязка граница на разделение между самия човек и инструментите, които той употребява, и макар че търсенето и предлагането на човешки усилия и жертви имат свои особености, които не са свързани с търсенето и предлагането на материални блага, в последна сметка

ка самите материални блага са получени чрез усилията и жертвите на човека. Теориите за стойностите на труда и на резултатите от него не могат да бъдат разделени: те са части на едно голямо цяло и каквато и разлика да съществува между тях, дори по отношение на подробностите, при изследването се оказва, че несходството е повече по степен, отколкото по вид. Както въпреки големите различия във формата между птици и четириноги има една фундаментална идея, която преминава през всички техни структури, така и общата теория за равновесието между търсенето и предлагането е основна идея, произваща структури на отделните части на централния проблем на разпределение и размяна.¹

Друго приложение на принципа на непрекъснатостта е в употребата на понятия. Винаги е съществувало изкушението да се класифицират икономическите блага в строго определени групи, на които могат да бъдат направени кратки и ясни характеристики, за да се задоволи желанието на студентите за логическа точност и предразположението на публиката към догми, които изглеждат задълбочени и лесни за усвояване. Отстъплението пред това изкушение и прокарването на широки изкуствени линии на разделение там, където природата не е направила такива, нанася голяма вреда. Колкото по-проста и абсолютна е една икономическа доктрина, толкова по-голямо ще бъде обърването, което тя ще причини, когато се направи опит да бъде приложена в практиката, ако разделителните линии, на които се позовава, не могат да бъдат намерени в реалния живот. В него няма ясна линия на разграничение между неща, които са и които не са капитал; неща, които са и които не са необходими средства за живот, или между труд, който е и който не е производителен.

Понятието за приемствеността в развитието е общо за всички съвременни школи на икономическата мисъл, независимо от това дали главните влияния, които действат върху тях, са тези на биологията, представена от съчиненията на Хербърт Спенсър, или на историята и философията, както е според Хегеловата „Философия на историята“, и в по-нови етико-исторически изследвания в Европа и на други места. Двата вида влияния засегнаха повече от всички други, същността на възгледите, изразени в тази книга. Но върху тяхната форма по-голямо въздействие оказаха математическите понятия за непрекъснатостта, така както това е представен в произведението на Курно „Математически принципи на теорията на богатствата“. Той учи, че е необходимо да разглеждаме елементите на икономическия проблем не като определящи се един след друг в причинна верига: А определя Б, Б определя В и т. н., а като взаимноопределящи и взаимодействащи си. Действието на природата е сложно и нищо не се постига, като се смята, че то е просто и като се прави опит да бъде описано в серия от елементарни теореми.

Под влиянието на Курно и в по-малка степен на Тюнен започнах да отдавам значение на факта, че нашите наблюдения на природата, морала и физическия свят се отнасят не толкова към съвкупността от количества, колкото към техния прираст и че специално търсенето на даден продукт е постоянна функция, при което „пределното“² нарастване на това търсене в условията на

¹ В *The Economics of Industry* (Икономикс на индустрията), публикуван от жена ми и мен през 1879 г., беше направено усилие да се покаже природата на това фундаментално единство. Беше даден кратък временен отчет на отношенията между търсене и предлагане преди теорията на разпределението; и след това тази обща схема на общо разсъждение беше приложена последователно към дохода от труда, лихвата от капитал и дохода от управление. Обаче ходът на тези разсъждения не беше достатъчно ясен и по предложение на професор Николсън в настоящия том беше дадена по-голяма яснота на посочения принцип.

² Терминът „пределен“ („marginal“) е взиман от книгата на фон Тюнен „Изолираната държава“ (*Der Isolierte Staat*, 1826—1863 г.); сега той широко се употребява от немските икономисти. Когато се появи теорията на Джевонс, приех неговия термин „краен“, но с течение на времето се убедих, че по-добър е терминът „пределен“.

устойчиво равновесие се балансира от съответния прираст на стойността на производството на продукта. Не е лесно да се получи ясен поглед върху непрекъснатостта без помощта на математически символи или диаграми. Използването на последните не изисква специално познание и те често изразяват условията на икономическия живот по-точно и по-лесно, отколкото математическите символи. Ето защо те се дават като допълнителни илюстрации в бележките под линия на този том. Ходът на разсъжденията в текста не зависи от тях, поради което могат да бъдат изпуснати. Опитът показва обаче, че те дават по-добро обяснение на доста важни принципи. Съществуват множество проблеми на чистата теория и всеки, който веднъж се е научил да използва диаграми, няма да иска да ги разглежда по друг начин.

Основното приложение на чистата математика в икономическата област е да спомогне за бързото, кратко и точно записване на някои от мислите за собствена употреба и човек да бъде сигурен, че има достатъчно предпоставки за неговите умозаклучения (т. е. неговите уравнения са нито повече, нито по-малко по брой от неизвестните). Когато се прекалява обаче с тяхната употреба, те стават твърде трудни за разбиране освен от самия автор. И макар геният на Курно да е длъжен да дава нова умствена активност на този, който мине през неговата школа, и математици от неговия калибър могат да използват тяхното любимо оръжие, за да си пробият път към самата същност на тези трудни проблеми на икономическата теория, които досега са били засягани само повърхностно, съмнително е дали някой ще жертва своето време да чете дълги преводи на икономическите доктрини на езика на математиката, направени не от самия него. Няколко примера на такова използване на математическия език, които се оказаха твърде полезни за моите собствени цели, са добавени в *Приложението*.

Септември, 1890 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ОСМОТО ИЗДАНИЕ

Това издание е препечатване на седмото, което беше почти точно копие на шестото, като единствените изменения бяха само в някои незначителни подробности: предговорът е почти същият, както в седмото издание.

Изминаха вече тридесет години от публикуването на първото издание на този труд, в което се съдържаше обещание, че вторият му том ще се появи в подходящо време. Аз обаче съставих моя план в твърде голям мащаб и неговият обхват се разрастваше, особено в практическата част, с напредъка на индустриалната революция на сегашното поколение, който далеч надмина промените от миналото столетие и в бързината, и в широтата на движението. Така скоро бях принуден да изоставя надеждата си да завърша това произведение в два тома. Следващите ми планове се променяха много пъти — отчасти от хода на събитията, отчасти по други причини и упадък на силите ми.

„Индустрия и търговия“, публикувана в 1919 г., по същество е продължение на този труд. Работата над третия том (за търговия, финанси и бъдещето на индустрията) е доста напреднала. Целта на трите тома е да разгледат основните проблеми на икономикса, доколкото това е по силите на автора.

Следователно настоящият том остава като общо въведение в изучаването на икономическата наука. Подобни в някои аспекти, макар и не във всички, на томовете, съдържащи „основите“ (*Grundlagen*), които Рошер и някои други икономисти поставиха на преден план, са група от полунезависими трудове по икономикс. Ние избягваме такива проблеми, като парично обръщение и организация на пазарите, докато въпросите на индустрията, заетостта и работната заплата разглеждаме главно в условията на нормална конюнктура.

Икономическата еволюция се осъществява постепенно. Нейният прогрес понякога се спира или връща назад от политически катастрофи, но движението ѝ напред никога не е внезапно, защото дори в западния свят и Япония тя се основава на навика, отчасти съзнателен, отчасти не. Може да изглежда, че един гениален изобретател, организатор или финансист е променил структурата на икономиката почти с един удар, но тази част от неговото влияние, което не е повърхностно и преходно, е основано на изследване, което дълго преди това било подготвяно. Проявите на природата, които се случват най-често и са толкова обикновени, че могат да бъдат наблюдавани отблизо и подробно изучавани, са основа на икономическите и много други научни трудове, докато тези, които идват на пристъпи и са нередовни, редки и трудни за наблюдение, са обикновено запазени за изучаване на по-късен етап. Мотото „Природата не прави скокове“ (Natura not facit saltum) е подходящо специално за това, посветен на икономическите основи.

Като илюстрация на този контраст може да послужи разделянето на изследването на големите фирми между настоящия том и този на „Индустрия и търговия“. Когато всеки клон на индустрията предлага открито поле за нови фирми, които се издигат до първото място и може би след време западат, нормалните разходи на производството може да се изчислят с оглед на „представителната фирма“, която заема достатъчно видно положение както по вътрешните си стопански показатели, присъщи на добре организирано отделно предприятие, така и по своите общи или външни икономически резултати, произтичащи от колективната организация на даден район. Изучаването на такава фирма принадлежи към тома за основите на икономическата наука. Тук се отнася и изследването на принципите, от които се ръководят здраво установилите се монополи — било в ръцете на правителственото ведомство, или на едра железопътна компания — при регулиране на цените, имащи за цел да осигурят на фирмата доходи, но отделящи също по-голямо или по-малко внимание на благополучието на своите клиенти.

Нормалната дейност отстъпва обаче на втори план, когато тръстовете се стремят да завладеят големи пазари, когато общността на интересите се създава и разваля и преди всичко, когато политиката на отделното предприятие не се насочва към постигане на своя собствен търговски успех, а се подчинява на някаква крупна маневра на фондовата борса или на отделна компания за установяване на контрол върху пазарите. Такива ситуации не могат да бъдат подходящо обсъждани в книга за основите на икономическата наука. Те имат място в труд, който се занимава с някоя част от суперструктурата. „Меката“ на икономиста е по-скоро икономическата биология, отколкото икономическата динамика. Биологическите понятия обаче са по-сложни в сравнение с тези на механиката. Една книга върху основите на икономическата наука трябва да дава относително по-широко място на механичните аналогии. Често се употребява терминът „равновесие“, който внушава някаква връзка със статиката. Този факт, комбиниран в този том с преобладаващото внимание към нормалните условия на живот в най-ново време, създава впечатлението, че централната идея е по-скоро „статична“, отколкото „динамична“. Фактически обаче нашето изследване се занимава изцяло с причините за движението и главното внимание е насочено към динамиката, а не към статиката.

Силите, които трябва да разглеждаме, са толкова многобройни, че е по-добре да се вземат само някои от тях и да се изработят частични решения като спомагателни за нашето главно изследване. Така ние започваме, като изолираме първичните отношения на търсене, предлагане и цена на отделната стока. Изключваме влиянието на всички други сили с фразата „при други равни условия“, като не допускаме, че са инертни, но временно пренебрегваме

тяхната активност. Този научен похват е доста по-стар от науката: това е метод, който здравомислещите хора, съзнателно или не, са ползвали от незапомнени времена за решаване на труден проблем в обикновения живот.

На втория етап от наложения хипотетичен сън са освободени нови сили: влизат в действие промени в условията на търсенето и предлагането на стоки и тяхното сложно взаимодействие започва да се наблюдава. Постепенно областта на динамичните проблеми става по-широка, а тази на статичните допускания — по-малка, като накрая се стига до централния проблем на разпределението на националния дивидент между голям брой различни агенти на производството. Същевременно се задейства динамичният принцип на „заместването“, пораждащ въздействие на търсенето и предлагането от страна на която и да е група от тях чрез косвените канали на изменение в търсенето и предлагането на другите агенти на производството, макар и разположени в далечни области на индустрията.

Главната грижа на икономикса са човешките същества, които са принудени, за добро или зло, да се променят и прогресират. Фрагментарните статични хипотези се използват като временни спомагателни средства към динамичните понятия, но централната идея на икономикса, дори когато се обсъждат неговите основни принципи, трябва да бъде идеята за живата сила и движението.

В социалната история е съществувал период, когато в човешките отношения са господствали специалните черти на дохода, получаван от собствеността на земята, и може би те отново могат да утвърдят своето преобладаващо място. Но в нашата епоха откриването на нови страни, подпомогнато от ниските транспортни разходи по земя и море, почти премахна тенденцията към намаляващ доход, в смисъла, в който този термин се употребява от Малтус и Рикардо, когато седмичната заплата на английските работници е била често по-малка от цената на половин бушел добро жито. И все пак, ако населението продължи да нараства дори с една четвърт от сегашните темпове, съвкупните рентни доходи от земята във всички форми на нейното използване (при положение, че тя е освободена от ограничения от страна на държавната власт) могат отново да надхвърлят съвкупността от доходите, произлизащи от всички други форми на материална собственост; тогава те вероятно ще възплъщават двадесет пъти повече труд, отколкото сега.

Все по-силно се поставяше ударението върху тези факти в последователните издания на книгата чак до настоящето, а също на тясно свързаното с тях обстоятелство, че във всеки отрасъл на производството и търговията има граница, до която разширяващото се приложение на всеки агент ще бъде доходно при дадените условия, но след нея доходът ще намалява, освен ако няма увеличение на търсенето, съпроводено със съответното нарастване на другите агенти на производството, необходими за съвместна дейност с първия. Подобно силно ударение е поставено на допълнителния факт, че това понятие за предел не е еднообразно и абсолютно — и то варира заедно с наличните условия на проблема и особено с периода от време, към който се отнася. Всеобща са правилата, че: 1) пределните разходи не управляват цената; 2) само на предела могат да станат ясни онези сили, които наистина я управляват; 3) пределът, който трябва да бъде изучаван по отношение на дълги периоди и трайни резултати, се различава по своя характер и количествени параметри от този, който се отнася за кратки периоди и преходящи колебания.

Вариациите в природата на пределните разходи действително до голяма степен са отговорни за добре известния факт, че последиците от определена икономическа причина, които е трудно да се проследят, са често много по-важни и действат в противоположно направление, отколкото тези, които лежат

на повърхността и привличат окоето на случайния наблюдател. Това е една от главните трудности, които са били в основата и са пречели на икономическия анализ в миналото; нейното пълно значение може би още не е всепризнато и трябва да се извърши значителна работа, преди тази трудност да бъде напълно преодоляна.

Новият анализ се стреми постепенно и внимателно да пренесе в икономикса, доколкото различната природа на материала позволява, онези методи на науката за малките прирасти (обикновено наричана диференциално смятане), на които човек дължи пряко или косвено по-голямата част от контрола си върху материалната природа в последно време. Този анализ е още в своето детство; в него няма никакви догми и критерии за ортодоксалност. Той не е имал време да придобие и строго установена терминология и някои различия по отношение на най-точната употреба на термините и други спомагателни въпроси са само признак за неговото утвърждаване. Фактически обаче съществуваха забележителна хармония и съгласие по съществените въпроси между хората, които работят конструктивно с новия метод, и специално между тези, които са се занимавали с по-простите и определени и следователно понапреднали проблеми на естествените науки. Преди да премине в друго поколение, господството на посочения метод в тази ограничена, но важна област на икономическото изследване, в която той е подходящ, едва ли ще бъде оспорвано.

Моята жена ме подпомагаше и съветваше на всеки етап от последователните издания на тази книга. Всяко от тях дължи много на нейните предложения, грижи и съждения. Д-р Кейнс и г-н Л. Л. Прайс прочетоха коректурите на първото издание и много ми помогнаха. Г-н А. У. Флакс също направи много за мен. Между хората, които ми оказаха помощ по специални въпроси, в някои случаи за повече от едно издание, специално бих споменал професор Ешли, Кенън, Еджуорт, Хейвърфилд, Пигу и Таусиг; д-р Бери, г-н К. Р. Фей, и покойния проф. Сиджвик.

Октомври 1920 г.

КНИГА I

ПРЕДВАРИТЕЛЕН ПРЕГЛЕД

Глава I

Въведение

1. Политическата икономия или икономиксът се занимава с изучаването на човешкото общество в неговата нормална делова дейност; тя изследва тази част от индивидуалното и социалното действие, която е най-тясно свързана със създаването и използването на материалните предпоставки на благосъстоянието.

Така тя изследва, от една страна, богатството, от друга, която е и по-важна, включва част от изучаването на човека. Защото човешкият характер е формиран в ежедневната работа и от материалните ресурси, които той произ-

вежда, а това е по-силно от всяко друго влияние, с изключение въздействието на религиозните идеали; двете големи формиращи сили на световната история са били религиозната и икономическата. Тук и там е преобладавала за известно време разпадеността на военния и артистичния дух, но религиозното и икономическото влияние никога не са измествани от предната редица дори за известно време; те почти винаги са били по-важни от всички други, взети заедно. Религиозните мотиви са по-силни от икономическите, но тяхното пряко въздействие рядко се простира върху толкова значителна част от живота. Защото работата, чрез която човек печели своите средства за живот, изпълва изцяло неговите мисли през повечето часове, през които умът му е в най-добро състояние; през това време неговият характер се формира от начина на използване на притежаваните способности, от мислите и чувствата, които той внушава, и от отношението към колеги, работодатели и служещи.

Твърде често влиянието, упражнявано върху характера на личността от размера на неговия доход, не е по-малко от въздействието, което оказва начинът, по който той е спечелен. Може да има малка разлика по отношение на пълнотата на живота на семейството в зависимост от това, дали годишният му доход е 1000 или 5000 лири, но тя е голяма, когато приходът му е съответно 30 или 150 лири. Защото със 150 лири семейството има, докато с 30 лири то няма материалните условия за пълноценен живот. Вярно е, че в религията, в семейните чувства и приятелството дори и бедният може да намери простор за тези способности, които са извор на най-голямо щастие. Обаче условията, в които живеят крайно бедните, особено в гъсто населените места, имат тенденцията да умъртвяват висшите способности. Тези, които бяха наречени отрепки на обществото, в нашите големи градове почти нямат възможност за приятелство; те нищо не знаят за условията на добър живот и за спокойствието и съвсем малко дори за единството на семейния живот. Религията също често не успява да достигне до тях. Няма съмнение, че тяхното лошо физическо, душевно и морално здраве се дължи отчасти на други причини освен на бедността, но тя е главната.

В допълнение към тази част на обществото в градовете и селата има много хора, които са израснали с недостатъчно храна, облекло и жилище; чието образование е рано прекъснато, за да отидат да работят за пари; заети оттогава в продължение на дълги часове с изтощителен труд; с недостатъчно нахранени тела. Те нямат следователно никакъв шанс да развият своите по-висши духовни способности. Техният живот не е непременно нездрав и нещастен. Радвайки се на своите чувства към бога и човека и може би притежавайки дори известна естествена изтънченост на чувството, те могат да водят живот, който е далеч по-малко непълноценен, отколкото този на много, които имат по-значително материално богатство. Въпреки всичко това бедността е голямо и почти пълно зло за тях. Дори когато са здрави, тяхната умора често е равна на болка, докато техните удоволствия са малко и когато дойде болестта, страданията, причинени от нея, се увеличават десетократно. И макар да е възможно усещането за удовлетвореност до голяма степен да ги примири с тези злини, има други, с които то не е в състояние да направи това. Претоварени от работа и останали с ниско образование, изтощени и изпълнени с грижи, без спокойствие и свободно време, те нямат никакъв шанс да използват по най-добър начин своите умствени способности.

Въпреки че някои от злините, които обикновено вървят с бедността, не са нейни необходими последици, все пак, най-общо казано, „разрушението на бедните идва от тяхната бедност“ и изучаването на причините за бедността е изучаване на причините за упадък на голяма част от човешкия род.

2. Робството се разглеждаше от Аристотел като закон на природата и така може би е било приемано от самите роби в старо време. Достойнството

на човека се прокламираше от християнската религия: то беше преутвърждавано с все по-голяма сила през последните сто години. Но само с разпространението на образованието в наше време почувствахме пълното значение на тази фраза. Сега започваме сериозно да изучаваме дали е необходимо да има т. нар. „долни класи“ въобще, т. е. дали има нужда голяма част от хората да бъдат обречени на тежък труд, за да доставят на други предпоставките за изтънчен и културен живот, докато самите те са възпрепятствани от своята бедност и тежък труд да имат какъвто и да е дял или част от този живот.

Надеждата, че бедността и невежеството могат постепенно да бъдат премахнати, се подкрепя в значителна степен от непрекъснатия прогрес на трудещите се класи през деветнадесетото столетие. Парната машина ги облекчи от силно изтощителния и деградиращ труд; заплатите се повишиха; образованието беше подобро и стана по-общодостъпно; железницата и печатната машина дадоха възможност на членове от еднаква професия в различните части на страната да се съобщават лесно едни с други, да предприемат и осъществяват широкообхватна и далновидна политика; докато нарастващото търсене на квалифицирания труд предизвика бързото нарастване на квалифицираните класи и сега те надвишават по брой тези, чиято работа е изцяло неквалифицирана. Голяма част от неквалифицираните работници престанаха да принадлежат към „долните класи“ в смисъла, в който това понятие беше употребявано отначало; някои от тях вече водят по-изтънчен и благороден живот, отколкото мнозинството от висшите класи преди един век.

Този прогрес допринесе повече от всичко друго за създаването на практически интерес към въпроса, дали наистина е невъзможно всички да започват своя старт в света с добър шанс, да водят културен живот, освободен от мъките на бедността и задържащите развитието на личността влияния на прекаления механичен труд; този въпрос беше изведен на преден план от нарастващата сложност на епохата. Икономическата наука не може да даде пълен отговор на въпроса. Защото това зависи отчасти от морала и политическите способности на човешката природа и по отношение на тях икономистът няма специални средства за информация; той трябва да прави като другите и да предвижда, доколкото може. Но отговорът зависи в голяма степен от факти и заключения, които са в областта на икономикса, и това предизвиква основния и най-голям интерес към икономическите изследвания.

3. Би могло да се очаква, че наука, която се занимава с толкова жизнени за човешкия род въпроси, би ангажирала вниманието на много от най-способните мислители на всяка епоха и би била сега много близо до зрелостта. Фактите показват обаче, че броят на учените-икономисти винаги е бил малък в сравнение с трудността на работата, която трябва да се извърши; така че науката е още почти в своето детство. Една от причините за това е, че значението на икономикса за постигането на по-голямо благосъстояние на човека е било подценявано. Действително наука, която има за своя предмет богатството, е често отблъсквала на пръв поглед за много изследователи; защото тези, които правят най-много за напредъка на познанието, рядко се грижат да притежават богатство за себе си.

Най-важната причина обаче е, че много от условията на индустриалния живот и от методите на производство, разпределение и потребление, с които се занимава икономическата наука, са създадени скоро. Вярно е, че промяната в субстанцията в някои отношения не е така значителна, както промяната във външната форма, и много по-голяма част от съвременната икономическа наука, отколкото това изглежда на пръв поглед, може да бъде приспособена към условията на изостаналите раси. Обаче не е лесно да се открие единството в субстанцията, което съществува под много разнообразни форми, а промените

в тях са били причина писателите във всички епохи да имат по-малка полза от произведенията на своите предшественици, отколкото иначе биха имали.

Икономическите условия на съвременния живот, макар и по-сложни, в много отношения са по-определени, отколкото тези в миналото. Стопанската дейност по-ясно се разграничава от другите видове работа; правата на индивидите спрямо останалите и спрямо общността са по-рязко установени; и главно, освобождаването от обичая и разширяването на свободната инициатива, на непрекъснатия стремеж да се предвижда бъдещето и неуморната предприемчивост изясниха и дадоха ново значение на причините, които управляват относителните стойности на различните явления и видове труд.

4. Често се казва, че съвременните форми на индустриално развитие се различават от предишните с по-голямата си конкурентност. Такава характеристика обаче не е напълно задоволителна. Строгото значение на конкуренцията изглежда, че е надпреварването на един човек с друг, особено когато се отнася за наддаване при продажба или покупка на нещо. Този вид надпревара без съмнение сега е по-силен и по-широко разпространен, отколкото в миналото, но той е само вторична форма и дори може да се каже, случайна последица от основните характеристики на съвременния индустриален живот.

Няма термин, който да изрази точно тези характеристики. Те са, както ще видим, проява на независимост и навик да се избира свой собствен път, на увереност в себе си; предпазливост и заедно това бързина при избора и съждението, умение да се предвижда бъдещето и да се определя курсът на действието по отношение на далечни цели. Те могат и често карат хората да се конкурират един с друг, въпреки че, от друга страна, те се стремят към сътрудничество и комбинации от всякакъв добър или лош вид. Но посочените тенденции към колективна собственост и съвместно действие се различават съществено от тези в миналото, защото са резултат не на обичая, не на пасивната склонност към обединение със съседите, а на свободния избор от страна на всеки индивид на онези линия на поведение, която след грижливо обмисляне изглежда, че най-добре ще му подхожда за достигане на неговите цели, независимо дали са егоистични, или не.

Терминът „конкуренция“ е придобил вкус на зло и включва известен егоизъм и безразличие към благосъстоянието на другите. Истина е, че в миналото има по-малко съзнателен егоизъм в сравнение със сегашните форми на индустрията, но има също и по-малко съзнателен алтруизъм. Трезвото пресмятане, а не егоизъмът е характерна черта на съвременната епоха.

Например, докато обичаят в първобитното общество разширява границите на семейството и вмениява някои задължения на неговите съседи, които излизат от употреба в по-късната цивилизация, той предписва също поведение на враждебност към чужденците. В съвременното общество задълженията за семейна обич стават по-силни, макар да са концентрирани в по-тесен кръг, а съседите са поставени много по-наравно с чужденците. В обикновените търговски взаимоотношения с родственици и съседи нормата на справедливост и честност е по-ниска, отколкото при сделките на първобитните хора, но тя е по-висока, отколкото при тези с чужденци. Така само връзките на съседство са били отслабени: семейните връзки са в много отношения по-здрави от по-рано, семейните чувства водят към много повече саможертва и преданост, отколкото по-рано; и симпатията към чужденците за нас е нарастващ източник за съзнателен алтруизъм, който никога не е съществувал преди нашата епоха. Тази страна, която е родното място на съвременната конкуренция, посвещава по-голяма от всеки друг част от своя доход за благотворителни цели и изразходва двадесет милиона, за да купи свободата на робите в Западна Индия.

Във всяка епоха поети и социални реформатори са се опитвали да стимулират хората на своето време към по-благороден живот, като са възпявали

добродетелите на героите от старите времена. Нито внимателното изучаване на документите на историята обаче, нито съвременните наблюдения над изостаналите раси подкрепят теорията, че човек сега е по-твърд и по-суров, отколкото преди; или че по-рано е бил повече готов да жертва своето собствено щастие за благото на другите в случай, когато животът и законът са го оставяли свободен да избира собствения си път. Между раси, чиято интелектуална способност, изглежда, не се е развила в никое друго направление и които нямат изобретателността на съвременния бизнесмен, ще бъдат намерени много, които показват открителен талант при сключване на сделка на пазара дори със своите съседи.

Никои търговци не са по-безскрупулни в извличане на изгоди от нуждите на бедните, отколкото са тези на житни храни и лихварите в източните страни.

Без съмнение съвременната епоха даде по-голям простор за нечестността в търговията. Напредъкът на познанието откри нови начини да се променят нещата така, че да изглеждат по-други от това, което са всъщност, и направи възможни много нови форми на фалшификации. Производителят сега е доста отдалечен от крайния консуматор и злодеянията на посредниците не са последвани от бързо и остро наказание. То пада върху главата на този, който е принуден да живее и умре в своето родно село, понякога жертва на нечестен номер на някоя от своите съседи. Възможностите за мошеничество сега са значително повече, отколкото по-рано, но няма причина да се мисли, че хората ги използват в по-голяма степен отпреди. Напротив, съвременните методи на търговия включват доверието, от една страна, и силата да се устои на изкушенията към нечестността, от друга, които не съществуват между изостаналите народи. Примери на проста съзнателност и лична върност се срещат при всички обществени условия, но на тези, които са се опитвали да създадат бизнес от съвременен тип в изостанала страна, е известно, че по-трудно могат да се намерят хора с морален характер, отколкото такива с квалификация и умствени способности. Фалшификацията и измамата в търговията са били толкова разпространени, че предизвикват силно учудване и когато разглеждаме трудностите за извършване на злодеяние, което остава неразкрито по това време.

На всеки етап на цивилизацията, на който силата на парите е била голяма, поетите са имали желание да описват в стихове и проза „златната епоха“, преди да се е почувствал натискът на простото материално злато. Техните идилични картини са били красиви и са вдъхновявали благородни фантазии и намерения, но в тях почти няма историческа истина. Малките общини с прости желания, напълно задоволявани от изобилието на природата, бяха действително освободени от грижите за материалните нужди и не бяха изкушавани от нечисти амбиции. Но когато проникнем във вътрешния живот на многобройното население, което живее при мизерни условия в наше време, откриваме повече нужда, притеснение и трудности, отколкото това се вижда от разстояние, и никога не намираме по-широко разпространен комфорт, съчетан с по-малко страдание от този, който съществува в западния свят днес. Не трябва следователно да клеймим силите, които са създали съвременната цивилизация, с име, внушаващо зло.

Може би не е разумно подобно внушение да се свързва с термина „конкуренция“, но на практика това става, когато конкуренцията е обвинявана и се изтъкват антисоциалните ѝ форми. Рядко се появява желание да се потърсят стана причина за израждане на расата. В същото време замислената с добри и изследват други нейни форми, които са толкова съществени за поддържане на енергията и самодвижението, че тяхното прекратяване вероятно би могло да навреди на равновесието на общественото благосъстояние. Търговците или производителите, които намират, че съперникът предлага стоки на по-ниска

цена от тази, която ще им донесе добра печалба, са ядосани от неговата намеса и се оплакват, че са оцетени, дори когато тези, които купуват по-евтини стоки, са в по-голяма нужда от тях, и че енергията и изобретателността на техния съперник са печалба за обществото. В много случаи „регулирането на конкуренцията“ е заблуждаващ термин, прикриващ формирането на привилегирована класа от производители, които често използват своите обединени сили да потискат опитите на способния човек да се издигне от по-ниска класа от тяхната. Под претекст, че наказват антиобществената конкуренция, те го лишават от свободата да направи нова кариера, при която извършените от него услуги на консуматорите на стоките са по-големи от вредите, които нанася на относително малката група, възразяваща срещу неговата конкуренция.

Ако конкуренцията се противопоставя на енергичното сътрудничество в безкористната работа за общественото благо, тогава дори най-добрите ѝ прояви са относително лоши, докато нейните жестоки и подли форми са отвратителни. И в свят, в който всички хора биха били съвършено добродетелни, конкуренцията би била неуместна; но такава би била и частната собственост и всяка форма на частно право. Хората биха мислили само за своите задължения и никой не би желал да има по-голям дял на комфорт и луксозен живот от своите съседи. Силните производители лесно биха могли да понесат известна трудност. Така те биха съдействали техните по-слаби съседи, които произвеждат по-малко, да консумират повече. Щастливи с тази мисъл, те биха работили за общото благо с цялата енергия, изобретателност и изключителна инициатива, които притежават, а човешкият род би извоювал победа в борбата с природата на всеки етап от развитието. Такъв е „златният век“, който поетите и мечтателите могат да очакват. Обаче в отговорното водене на деловите работи по-лошо от лудост е да се пренебрегват несъвършенствата, които все още принадлежат на човешката природа.

Историята изобщо и специално историята на социалистическите експерименти показва, че обикновените хора рядко са способни на чист идеален алтруизъм в един по-дълъг период и че изключенията могат да бъдат намерени само когато голямата разпаденост на група религиозни ентузиастни прави материалните грижи да изглеждат нищожни в сравнение с по-горе стоящата вяра.

Без съмнение хората, дори сега, са способни на много повече безкористна услуга, отколкото те въобще правят, и висшата цел на икономиста е да открие как този скрит социален актив може да бъде развит най-бързо и използван най-мъдро. Но той не може да ругае конкуренцията въобще без анализ: той е задължен да запази неутрално поведение към всяка нейна особена проява, докато се увери, че (човешката природа, оставяйки това, което е) ограничението на конкуренцията не би било по-антисоциално в своето въздействие, отколкото самата конкуренция.

Можем да заключим, че понятието „конкуренция“ не може да опише специалните характеристики на индустриалния живот в съвременната епоха. Ние се нуждаем от термин, който не включва никакви материални качества, били те добри, или лоши, обаче посочва безспорния факт, че съвременната търговия и индустрия се характеризират с по-голяма самостоятелност, повече предвидливост, трезвост и свободен избор. Няма точен термин за тази цел, но такъв като *свобода на индустрията и предприемачеството*, или по-кратко, *икономическа свобода*, насочва в правилното направление и може да бъде употребяван поради липса на по-добър. Разбира се, този разумен и свободен избор може да води до известно отдалечаване от индивидуалната свобода, когато кооперацията или комбинацията предлагат по-добър път към желаната цел. Въпросите, доколко тези обмислени форми на асоцииране могат с вероят-

ност да разрушат свободата, от която те произтичат, и в каква степен могат да съдействат за общественото благосъстояние, са извън обхвата на настоящия том.³

5. В предишните издания уводната глава беше последвана от два кратки очерка: единият, отнасящ се за развитието на свободното предприятие и изобщо за икономическата свобода, и другият — за икономическата наука. Те не претендират да бъдат систематични изложения, макар и сбити, а имат за цел да посочат някои етапи от пътя, който икономическите структури и икономическата мисъл преминаха, за да стигнат до сегашното положение. Тези очерци сега са преместени в Приложения А и Б в края на този том, отчасти защото тяхното пълно значение може да бъде видяно след известно запознаване с предмета на икономикса и донякъде поради изтеклия период от двадесет години след тяхното написване. Силно развитие получи също общественото мнение за мястото, което изучаването на икономическата и обществената наука трябва да заема в хуманитарното образование. Сега има по-малко нужда, отколкото по-рано, да се настоява, че икономическите проблеми на нашето поколение извличат своя предмет от последните технически и социални промени и че тяхната форма и неотложност навсякъде изискват икономическа свобода за масата от народа.

Отношенията на много древни гърци и римляни към техните домашни роби били добри и човечни. Но дори в Атика физическото и моралното благосъстояние на голяма част от жителите не е било сметано като главна цел на гражданите. Идеалите на живота били високи, но те засягали само малко на брой хора. Доктрината на ценностите, която е пълна със сложности в съвременната епоха, тогава е било възможно да бъде разработена по прост начин, какъвто днес би бил мислим само ако почти целият ръчен труд се замени от автоматични машини, които изискват само определено доставяне на парна енергия и материали, и нямат никаква грижа за изискванията на пълноценния живот на гражданите. Много от положенията на съвременния икономикс могат действително да се предусетят в градовете на средновековието, в които интелигентният и смел дух за първи път беше комбиниран с търпеливото трудолюбие. Те обаче не са били оставени да работят за своята кариера в мир; светът е трябвало да чака утрото на новата икономическа ера, докато цялата нация стане готова за изпитанията на икономическата свобода.

Англия беше постепенно подготвена за тази задача, но към края на осемнадесетото столетие промените, които дотогава са били бавни и постепенни, внезапно стават бързи и силни. Техническите изобретения, концентрацията на индустрията и големият мащаб на системата на фабрично производство за далечни пазари разчупи старите традиции и остави всеки да води своите работи, както може. Същевременно те стимулираха нарастването на населението, което нямаше възможности да добие средства за съществуване освен чрез работа във фабриките и работилниците. Така свободната конкуренция, или по-точно, свободата на индустрията и предприемачеството бяха оставени без ограничения да вървят по своя път, като грамадно диво чудовище. Злоупотребата с тяхната сила на способни, но некултурни бизнесмени, доведе до различни злини — лиши майките от способността да изпълняват своите задължения, претоварваше децата с извънреден труд и болести, а на много места стана причина за израждане на расата. В същото време замислената с добри намерения суровост на закона за бедните направи дори повече за намаляването на моралната и физическата енергия на англичаните, отколкото коравосърдечната суровост на фабричната дисциплина. Защото, като лишава хората от тези качества, които биха ги направили годни за новите условия на нещата,

³ Те заемат значителна част от следващите токове, посветени на индустрията и търговията.

този закон увеличи злото и намали доброто, причинени от идването на свободното предприемачество.

Времето, през което свободното предприемачество се показваше в неестествено сурова форма, беше същото, през което икономистите бяха най-щедри във възхвалата си към него. Това беше така, защото те виждаха ясно това, което ние от сегашното поколение до голяма степен сме забравили — обичайната жестокост на робството и отживелите закони, които свободното предприемачество премахна, и отчасти поради общата тенденция на англичаните от онова време да се държи на свободата във всички области — политически и социални, която те смятаха, че е достойно да се притежава на всяка цена с изключение загубването на сигурността. Но причина за това донякъде беше фактът, че производителните сили, които свободното предприемачество даваше на страната, бяха единственото средство, чрез което тя можеше да окаже съпротива на Наполеон — икономистите следователно разглеждаха свободното предприемачество не като абсолютно добро, а като по-малкото зло в сравнение с такова регулиране, каквото беше практикувано по онова време.

Продължавайки линията на мисълта, започната главно от средновековните търговци и продължена от френските и английските философи през втората половина на осемнадесетия век, Рикардо и неговите последователи развиха теорията за дейността на свободното предприемачество (или, както те казваха, свободната конкуренция), съдържаща много истини, които ще бъдат важни, докато светът съществува. Изследванията им се отличават с удивителна завършеност в рамките на тясната област, която обхващат. Но голяма част от най-доброто в тях се отнася за рентата и стойността на зърнените храни — проблеми, от решенията на които съдбата на Англия, изглежда, тогава е зависела. Много от тези изследвания обаче, в особена форма, в която са разработени от Рикардо, имат малко пряко отношение към сегашното състояние на нещата.

Значителна част от останалите техни произведения беше стеснена от разглеждането изключително на особените условия в Англия по това време и това причини реакция. Така че сега, когато по-големият опит, време и материални ресурси ни дадоха възможност да поставим свободното предприемачество някак си под контрол, да намалим неговата власт да причинява зло и увеличим тази, която прави добро, у много икономисти се наблюдава нарастване един вид злоба против него. Някои даже са склонни да преувеличават, които са резултат или на тиранията и потисничеството на миналите епохи, или на неразбирането и лошото управление на икономическата свобода.

Между тези две крайности са голямата група икономисти, които водят паралелни изследвания в много различни страни, внасят в своите изследвания безпристрастното желание да установят истината и волята да вървят напред с дълъг и тежък труд, чрез който само могат да бъдат добити научни резултати с някаква стойност. Разнообразие в мисленето, характера, подготовката и възможностите ги карат да работят по различен начин и да обръщат внимание на отделни части на проблема. Всички повече или по-малко са ангажирани да събират факти и статистика, отнасящи се до миналото и настоящето; и всички се занимават с повече или по-малко анализ и разсъждения върху основата на тези факти, с които разполагат; някои намират първата задача по-привлекателна и поглъщаща, а други — втората. Разделението на труда обаче изисква не противопоставяне, а хармония на поставените цели. Работата на всички дава по един или друг начин принос към познанието. Това ни позволява да разберем влиянието, упражнявано върху качеството и тона на човешкия живот от начина, по който човек печели своите средства за живот, а също от техния характер.